

תרומתם של יוצאי עיראק לספרות העברית בארץ *

לב חקק

מערכת ה"עתון" מברכת את שמעון בלס לרגל קבלת "פרס היצירה"

ובם המכריע של יהודי עיראק, כ-125000 במספר, עלה לארץ בשנים 1948-1953. עלייה זו הביאה עימה משכילים רבים - רופאים (490), מהנדסים (224), מתנכים (716), עוסקים בספרות שמספרם מגיע לכ-1500. ב-1969 היו יוצאי עיראק בארץ, יחד עם בניהם שנולדו כאן, כ-9% מהאוכלוסייה היהודית (כ-222,500).

עדה גדולה זו עדיין לא הקימה מקרבה משורר או סופר, שהגיעו להישגים שיעמידו אותם בשורה אחת עם החשובים ביותר מבין היוצרים שקמו בארץ. עם זאת, המתעלם מיצירתם הספרותית של יוצאי עיראק בישראל מתעלם מחלק חיוני בספרותנו.

הרומנים והסיפורים הקצרים שנכתבו על-ידם ממלאים חלק בספרותנו. דרכם אנו למדים כיצד תופס סופר, בן עדות המזרח, את העדות וגורלן, את יחסי העדות בארץ, את העלייה לארץ והשלכותיה על בני עדתו, את המתח שבין תאהבה לארץ לבין צורך המחאה על כמה מגילויי החיים בה, ובייחוד במישור היחסים בין העדות. נוסף לכך, מתארים רומנים אלה את ארץ המוצא ואת חיי היהודים בה, ואספקטים חשובים של יחסי יהודים וערבים ושל התרבות הדרך החיים בעיראק מתוארים בהם על-ידי אלה שחיו אותם. קריאתם של רומנים אלה אף עשויה להדגים את ההתפתחות בהישגים הספרותיים של יוצאי עיראק ואת השינוי בנושאים, בטון ובגישה: אצל שני סופרים, ד"ר שמעון בלס וסמי מיכאל, חל מעבר מרומן ראשון, בוטה ותקופני, החושף את מגרעות דרכי הקליטה ויחסי העדות בארץ, ליצירה מרוככת יותר, הדנה באינדיבידואליסטים ומגלה פתיחות גם להלקאה עצמית עדתית. באשר לשריה, מגלה היא במיטבה מיוג של אלמנטים מזרחיים ומערביים.

אף כי 57% מיוצאי עיראק דיברו עברית כבר ב-1961, היו יוצרים שהמשיכו ליצור בערבית בלבד. אחרים, כמו שלמה זמיר, שלום כתב ואהרון זכאי, עברו במשך הזמן לכתוב בעברית. אף כי רבים מעולי עיראק, ובייחוד שכבת היוצרים, למדו עברית כבר בגולה, המעבר משפת יצירה אחת לאחרת היה קשה, כשעל הקשיים המקובלים התווספו תנאי החיים החמורים של עולי עיראק בשנות החמישים וריכוזם יחד, שגרם לכך שהערבית ענתה על צרכי הקשורת רבים שלהם. בכל זאת אנו מוצאים יצירה בעברית משל עולי עיראק תוך זמן קצר. כך, למשל, פרסם ניר שוחט את ראשוני סיפוריו כבר בראשית שנות החמישים, אהרון זכאי פרסם את קובץ שיריו הראשון ב-1957, "המעברה" לד"ר שמעון בלס נדפס ב-1964, תשע שנים לאחר בואו, ושלמה זמיר מפרסם את שיריו בקובץ "הקול מבעד לענף" ב-1961, אחרי-עשרה שנים לאחר בואו.

"המעברה" ו"התבהרות" לשמעון בלס

רבעה רומנים נכתבו על-ידי יוצאי עיראק שעניינם יחסי העדות בארץ וקליטתם של יוצאי עיראק בה: "המעברה" מאת ד"ר שמעון בלס ("עם עובד", ת"א, 1964), "שווים ושווים יותר" מאת סמי מיכאל ("בוט" תן", ת"א, 1974), "קפה בגדדי" מאת ד"ר דוד רבי ("אלף", 1975) ו"האמציים" מאת ד"ר לב חקק (מטעמי טעם טוב, לא

יחזק רומן זה שוב במהלך ההרצאה; לב חקק פרסם גם שירים בכמות ספרותיות שונות וטרם כינסם). נוסף לרומנים אלה כתב שמעון בלס את הרומן "התבהרות" (ספרית פועלים, 1972). רומן חיי ישראל בימינו שהנושא העדתי אינו מופיע בו, וסמי מיכאל כתב את "סופה בין הדקלים" (עם עובד, 1975) מחיי היהודים בעיראק ואת "חסות" רומן מחיי הערבים בארץ המתאר את הב"עיות האישיות, הפוליטיות והחברתיות של יהודים וערבים חברי ארגון שמאלני בישראל ואת היחסים בין חבריו. הן אצל סמי מיכאל והן אצל שמעון בלס מסתמנת התחלה של כתיבה, ברומן שעניינו מחאה על גורלה של העדה העיראקית בארץ, יחסי העדות בה, ואחר-כך מעבר לנושאים אחרים, בהם הסופרים אינם מעורבים בה עמוק אישית, ונראה כי מרחק המעורבות מתווסף כאן להמשך בשלותם של סופרים אלה ולכן יצירותיהם המאוחרות יותר בעלות ערך אסתטי רב יותר מאלו המוקדמות.

ב"המעברה" תיאר בלס את חיי עולי עיראק במעברות. הוא תיאר כאן את הלבטים שתנאי הקליטה עוררו בעולים החדשים, את מאבקם כדי להשיג עבודות דחק בטוריה ובמערך, את התמוטטות מערכת הערכים המסורתית וההנהגה המסורתית. נמצא ברומן קשת דמויות מגוונות: צעירים שאפתנים, נלהבים, המבקשים להיקלט במולדת החדשה, אופורטוניסטים המבקשים לנצל את אסון-תנאי חייהם של יוצאי עיראק לצרכי קידום האיש, בירי-נים המעמידים עצמם מעל לחוק ומנסים להיתמך במימסד לשם כך, חולים ומרייגפש המבקשים פורקן בשיכרות, ועוד. עוני, תלישות, הונחה, אלימות, חוסר ארגון, רעב, אבטלה, מעצרים שרירותיים, חוסר שירותי בריאות, התפרעות של בריונים שכירים משוסים על-ידי באי-כוח הממסד, אימה מפני אופורטוניסטים מופקרים הצומחים מקרב העולים עצמם - אלה הם התנאים בהם חיים יושבי המעברה ברומן. אחת הדמויות מביעה את הרגשתה כך:

2. מאז גלות בבל לא פקדה את יהדות ארץ-נהרים שואה כה נוראה כשואה שפקדה אותה בימינו אלה. כל אותה יהדות עתיקה ונאורה נרמסה עד עפר ופזורה על-פני אדמות צחיחות ומרופשות הקרירות מעברות" (51).

ובענין אחר: "...כבודנו נרמס. הכל נהערבב... הכל נשתכח מלב הבריות: היחוס, שם המשפחה, המעמד, הכל. המוסר אינו אותו מוסר אבות...". (52). גיבור אחר מהרהר בדרכו מתל-אביב אל המעברה: "...תל-אביב לא ידעה סערה. אנשיה יושבים בבתיהם החמים ורוחם טובה עליהם. את הסערה ידעו בני עדתו זו עקרתם מנחלתם היטילתם אל תוך עומקם של חיים קהירים... לנגד עיניו חלפו תלאותיו מיום עלייתו... האמנם כל אלה באוהו בפרק זמן כה קצר?... יוסף, אינטלקטואל צעיר מעולי עיראק שנעצר על לא עוול בכפיו מהרהר בתא הקר של המעצר:

"...כמה חלומות התגדפו!... מרידות צורבת עומדת בפיו בהעלותו בזכרונו את שאיפתו ללמוד אדריכלות ולהיות אחד מבוני ארצו... חלום ששקע ברפש המעברה. כשבנה מחסן ליד בודנו אמר לאמו: הנה בניתי אם הארמון הראשון, והיא, שליבה לא היה להלצות, פרשה לקרן-זווית ונתנה דרור לדמעותיה (166). תחושת התסכול מתבטאת גם בשיחתם של שני מובטלים למראה נורות חשמל דולקות בלולי עופות:

"...נורות חשמל הדליקו להן ואנו מגששים בחשכה". "אמת, חי נפשי, אישר אחד מהתבורה. הכל בשביל האידיש. הכול!... כל המדינה בשבילים, אפילו התרנגולות שלהם חיות יותר טוב מאי-תנו. 'תארך רוחך', הרגיעו אבי נעמן. 'רימו אותנו. מה זה יעזור לך שאתה צורח?' " ואילו גירסתו של מגלה המעברה היא שונה: "אתם אנשים פרי-

מיטיביים, לעולם לא תדעו לכלכל את ענייניכם, אין לכם מושג בחיים דמוקרטיים" (184).

ברומן של בלס משולבים מנהגים, תיאורי הווי, פתגמים ואמרות חוכמה של יהודי עיראק. ברוב חלקי הספר יש מאמץ לשמור על טון מאופק. הדמויות מאופיינות לרוב באמצעי אפיון עקיפים - תיאור מעשיהן, הליכותיהן, מראן החיצוני, סביבתן ותולדן תיהן. העימות בין העבר להווה מגדיל את תיאור האכזבה בארץ הנכספת והאזוהבה. האיוון מושג ברומן על-ידי תיאור דמויות שליליות מבני העדה. נמצא ברומן גילויים דיגלוטיביים, בגלל שימוש בניבים וצירופי לשון המתורגמים מערבית מדוברת לעברית ("בעיראק היינו לבאל-לב ואיש עזר לאחיו"; "מות בנו שבר את גבר"). "המעברה" הוא ראשון הרומנים שכתבו יוצאי עיראק בארץ ובהם נשמעת מחאה על מעמדם בה.

במרכו של הרומן השני של בלס, "התבהרות", עומדת דמותו של יעקב דרורי, מהנדס כבישים בן שלושים וארבע, גרוש ואב לילדה, שבמהלך מלחמת ששת הימים הוא לומד להכיר את עצמו יותר וכך מתאפשר לו לצאת מבדידותו. יציאתו ממבוכה להתבהרות נפשית מסתמנת על רקע מאורעות המלחמה והשפעתה על הארץ, ועל רקע המתחולל בסביבתו המיידית של יעקב דרורי. בעיותיו של יעקב דרורי אינן קשורות ליחסי עדות כלל, לנושא זה אין זכר ברומן זה, שדמויותיו הן אינדיבידואליסטיות ולא נועדו לייצג עדות שלמות. מוצאו העיראקי של יעקב דרורי אינו משפיע כהוא זה על חייו, לכל היותר הוא נזכר כשהוא חושב על נערה אהובה שהשאיר בעיראק, בעלותו לארץ, לאחר שהצלב שעל חזה חצץ ביניהם. עיקרו של הרומן בעיצוב מעמיק של חיי הנפש של דרורי, גבר ששתיקותיו מקשות על סובביו ליצור קשר עמו, והתנהגותו החיצונית גורמת לכמה מהם לחשוב שהוא שליו, בטוח בעצמו ובלתי-חרי. לשונו של בלס ב"התבהרות" עשירה, והוא מצליח לתאר ברומן דמות מורכבת ביותר, דמות שהמלחמה ניפצה את האשלייה על החופש האישי שלה והעמידה אותה מול בדידותה ומול הצורך להיחלץ מבדידות זאת.

"שווים ושווים יותר" ו"חסות" לסמי מיכאל

ת עם עוד יותר הוא "שווים ושווים יותר" לסמי מיכאל. הרומן הוא זעקה מרה של תחושת קיפוח כלפי בני עדות המזרח, - ברומן זה יוצאי עיראק - מאז רוטסו בד.ד.ט. בנחתם בשדה התעופה של ארץ כיסופיהם עד תקופת כתיבת הרומן (ברקע הדים ממלחמת ששת הימים).

טאן עוקב הקורא אתר התנוונותו של ראש המשפחה המתוארת, אובדן סמכותו וחוסר יכולתו לתמרן במציאות זרה לו, עד כי הוא — מי שהיה בעבר אב גאה, מכובד ומצליח — הופך לשבר כלי. וארץ, שהצטיירה כמחוז-הפך, מזועזעת את הגפגשים עימה החיים בתנאי הקליטה בה מתנחמים בזכרונות מן העבר. יוצאי ארופה העובדים בתפקידים מנהליים במעברה מאמצים לעצמם יחס של "ללמד את הפראים", העולים אינם מצויידיים אפילו באוצר מלים מספיק כדי להגיב על דברי העלבון שהם משמיעים נגדם. צעירי העולים, המצליחים בעמל רב לפרוץ את הגבולות החברתיים והתרבותיים אליהם הוטלו, מוצאים עצמם בכדידות קשה.

סגנון הרומן רגשני דרמאטי, בלתי מאופק. העלילה מהירה ורבת אירועים. שלא כמו "המעברה", הכתוב בגוף שלישי, כתוב "שוים ושוים יותר" בגוף ראשון, המספר הוא גיבור המרכזי.

לאחר שנתן ביטוי להווה הקרוב בארץ, עבר סמי מיכאל לתאר את חייהם של יהודי עיראק בעיראק בתקופה שלפני קום המדינה בספרו "סופה בין הדקלים" (עם עובד, 1975). גיבור הרומן הוא נער יהודי אמיץ, מעורב בסביבתו, ומתבונן בסובביו — יהודים וערבים — ברגישות. רומן זה מלוש יותר מאשר "שוים ושוים יותר". כל פרק בו מכיל גרעין עלילה משלו, עלילה המתחילה וסתיימת באותו פרק, הפרקים מצטרפים יחד הן משום שגיבורם ומרכזי הוא הנער היהודי, גיבור הרומן, הן משום שיש דמויות משנה המופיעות ברומן שוב ושוב, והן משום שכל הפרקים קשורים במסגרת זמן ומקום ומצטרפים לכדי תיאור מקיף של חיי היהודים בעיראק. ההדירה לנפש הגיבור המרכזי מרשימה עצמקה. כאן תיאר סמי מיכאל את אבותיו, את אבות אבותיו, אף על אמה של סבתא לא פסח. עלילות המשנה בספר, נפתחות ונסגרות בפרקים שונים, וקורעות צוהר לעולם שלא ראינו אותו

ביצירה אחרת בספרות העברית. הרומן נסגר באותה נקודה בה פותח "שוים ושוים יותר" — העקירה מהגולה העיראקית והע" ליה לארץ.

אך נראה כי הישג מכובד יותר היה לסמי מיכאל ב"חסות" שלו ("עם עובד", 1977. רומן זה הוא הרומן המקורי היחיד בסדרת הרומנים של "ספריה לעם" בשנת 1977/8). הרומן מתאר בעיות אישיות, פוליטיות וחברתיות של יהודים וערבים חברי ארגון שמאלני בישראל. הספר מלמד על יכולתו הספרותית של סמי מיכאל. ניכרת עלייה הדרגתית בשלושת הרומנים מבחינת ההישג הספרותי. מרשימה גם העובדה שסמי מיכאל, שלא היה יודע לקהל הקוראים העברי עד 1974, פרסם מאותה שנה עד היום שלושה רומנים, כך שפוריותו והתפתחותו הספרותית מצדיקות לא רק את תשומת-הלב למה שהשיג כבר, אלא גם עיקוב מקרוב מלווה בידיעה שיש לסמי מיכאל העיכולת והכלים להישגים נוספים. שלא כבשני הרומנים הקודמים, דלה למדי היא העלילה החיצונית ברומן זה. עומק החדירה לחיי הנפש של הגיבורים רב יותר, הסגנון עשיר ומנופה יותר. ייתכן כי עצם ההתרחקות מהחלוקה של "שחור" — "לבן", המאפיינת את "שוים ושוים יותר", מאפשרת טיפול מורכב יותר בדמויות. על כן, גם כאשר הרומן מוסר דיאלוגים והרהורים שיסודם הבעת אידיאולוגיה מסויימת, נשמר העניין ברומן לא רק מפאת הדעות המובעות בו, אלא גם הדות לדמויות המביעות את הדעות והרגשות המעורבים בהבעת דעות אלה. הקונפליקטים הרבים ברומן הם מגורמי המתח בו. כך נמצא את אמיל הערבי הרך הנשוי לעמליה הגסה והתוקפנית, בתו של ח"כ ופעילה בארגון השמאלני! פתאי, המשורר הערבי, מוצא שפה משותפת עם יהודיות שהוא מבלה בחברתו, אך ארוסתו היא ערבייה פשוטה בהשכלתה ואופקיה; שושנה מיסוד-המעלה נשואה לפואד, ערבי ממנהיגי הארגון השמאלני, בניהם מתפצלים לאוהי יהודים ולאוהבי ערבים, אחד

מבניו רואה עצמו כיהודי ואחר מטיח בה את עובדת יהדותה כאילו הייתה "עוון", והבן הבכור מתקשר לנערה שאמה היהודית נישאה בצרפת לאוסטרלי צעיר;

מדרוך מתגייס לצבא ומשתתף במלחמת יום הכיפורים, הוא פעיל בארגון השמאלני, ואשתו מסתירה בביתה את המשורר פתאי הגמלט מאפשרות להיעצר לפי פקדת מעצר שתינתן נגדו עקב המלחמה; עבלה ומגייד פעילים בארגון ומשיכתם לפעילות חזקה יותר מהחרדה המתמדת שיום אחד יפוצץ ביתם, תמצית עמלם, עקב פעילות זאת. קונפליקטים אלה האחרים יוצרים דמויות מתוחות, מלאות ניגודים פנימיים בתוך עצמן ובינן לבין עצמן, והרומן מטפל במורכבות הנפשית המתגלה בדמויות על רקע קונפליקטים אלה.

משלוח סיפורים ל"פרס יציב" תשל"ז

חקרן על שם מרים ויצחק יציב ז"ל ומערכת "דבר לילדים" מכריזות בזאת על תחרות לכתיבת סיפור לבני-הנעורים על נושא מחיי הארץ.

את הסיפור, בגודל שני גליונות דפוס (35 עמודי פוליו, 48,000 סימנים) לפחות, יש לשלוח בעילום-שם, מועתק במכונת כתיבה, בשלושה תעתיקים, אל: מערכת "דבר לילדים" ת"ד 199, תל-אביב. במעטפה סגורה, אשר תצורף לכתיבה-היד, ובה יצוינו שם הסופר ותכונתו. המעטפה וכתב-היד יסומנו בציון זהה.

המועד האחרון למשלוח כתב-היד הוא: יום א', כ"ב בטבת תשלח (1 בינואר 1978). הסיפור שייבחר על-ידי ועדת-השופטים יזכה את מחברו ב"פרס יציב". כן יידפס הסיפור ב"דבר לילדים" ומחברו יקבל שכר-סופרים, נוסף על שכום הפרס,